

De stichting van Friedrichstadt in 1621

Sociale segregatie in een geplande nederzetting

Paul Burm, Guus J. Borger

Inleiding

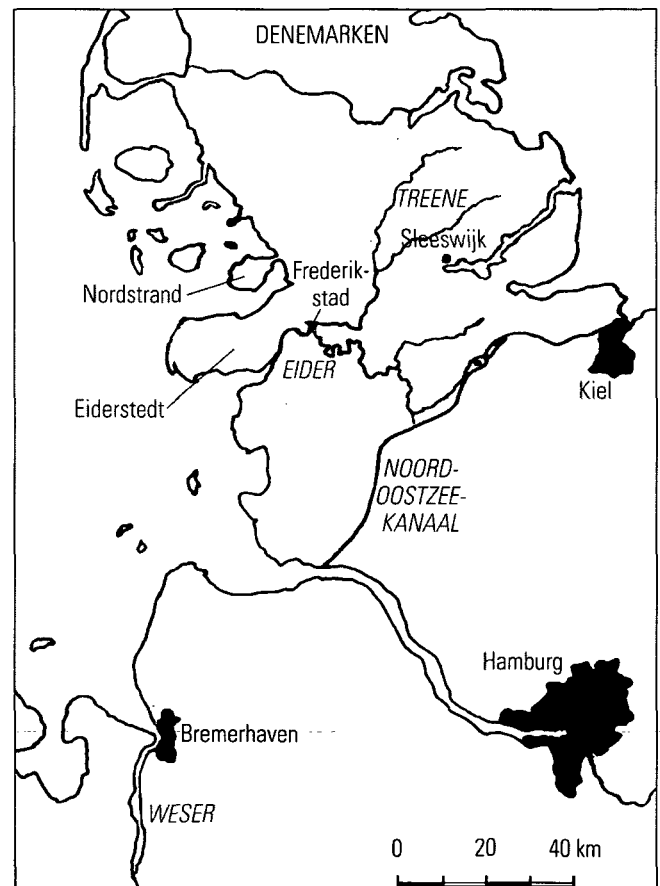
Sinds de Renaissance is er veel geschreven over de ideale 'nieuwe' stad. Tot in de huidige tijd ligt in de studies over dit onderwerp het accent steeds zwaar op de vorm van de stad. De geplande omgeving schept het ruimtelijk kader waarbinnen zich de voornaamste maatschappelijke activiteiten kunnen voltrekken.

In de Renaissance spitste de vormgeving van de nieuwe stad zich toe op de vestingbouw. Kennelijk was de behoefte aan veiligheid een doorslaggevende drijfveer om te zoeken naar een manier waarop de ideale stad gebouwd kon worden. Daarnaast - en ook ondergeschikt daaraan - richtte de aandacht van de plannenmakers zich binnen de vesting op de locatie van kerk, markt en bestuurscentrum. En in de laatste plaats werd aandacht besteed aan het stratenpatroon en aan de vorm van de woonblokken.

Deze bijdrage gaat voornamelijk over het stratenpatroon en de woonblokken van de 'ideale stad' en richt zich in het bijzonder op Friedrichstadt (Frederikstad) in Sleeswijk-Holstein. De stad werd gesticht in 1621 op de plaats waar Treene en Eider samenvloeien (zie afb. 1).

Naast de plattegrond is ook de onderliggende stichtingsakte van Friedrichstadt bewaard gebleven. Uit analyse daarvan blijkt dat niet enkel over de stadsverdediging werd nagedacht maar ook over de sociaal-economische kenmerken van de toekomstige bevolking. De vraag waar en hoe de verschillende bevolkingsgroepen gehuisvest moesten worden, blijkt een doorslaggevende rol te hebben gespeeld in de vorm die de stad uiteindelijk zou krijgen.

Stedenbouwkundige verhandelingen uit de 16de en 17de eeuw hebben een sterk theoretisch karakter en hebben dan ook weinig van doen met de concrete omgeving waarin de (ideale) stad zou verrijzen. De bouwmeester moest met zijn plannen voor een nieuwe stad of stadsuitbreiding creatief laveren tussen het theoretische stedenbouwkundige ideaal en de praktische topografische ruimte waarin de nieuwe stad zou worden gebouwd. Hij moest ook rekening houden met de politieke constellatie waarbinnen de nieuwe stad werd geplaatst en de sociaal-economische functies die ervan werden verwacht.

Afb. 1 Ligging van Friedrichstadt in het huidige Noord-Duitsland

De stadsplattegrond van gestichte steden of van geplande stadsuitbreidingen was het uiteindelijke resultaat van de creatieve inspanningen van de bouwmeester.

De stadsplattegrond is een belangrijk document voor de bestudering van de geschiedenis van de stedenbouw en de ontwikkeling van de stedenbouwkundige ideeën. Tegelijkertijd blijkt echter hoe beperkt de zeggingskracht van deze belangrijke bron vaak is. In een concrete situatie is het niet makkelijk vast te stellen welke aspecten van een plattegrond

een weerspiegeling vormen van het stedenbouwkundige ideaal, van de fysieke eigenschappen van de bouwplaats, van de politieke verhoudingen, de sociaal economische functies of het beschikbare instrumentarium. Alleen door het bestuderen van een groot aantal stadsplattegronden die één of enkele van de bovengenoemde variabelen gemeenschappelijk hebben, kunnen we een stap verder komen bij het uiteenrafelen van het fijn verweven samenspel van krachten dat uiteindelijk resulteerde in het totstandkomen van de concrete stadsplattegrond. In veel gevallen zal echter ook bij een vergelijkend onderzoek van stadsplattegronden moeten worden vastgesteld dat veel vragen onbeantwoord blijven.

Het onderzoek van een historische stadsplattegrond wordt belangrijk vereenvoudigd wanneer in schriftelijke stukken of schetskaarten verschillende fasen uit het scheppingswerk van de bouwmeester zijn bewaard gebleven. Dergelijke stukken verschaffen inzicht in de wijze waarop hij heeft geprobeerd de kloof tussen theorie en de concrete landschappelijke en maatschappelijke werkelijkheid te overspannen. Ongelukkig zijn dergelijke documenten slechts spaarzaam bewaard gebleven.

Bij de bouw van Friedrichstadt doet zich de situatie voor waarin het totstandkomen van de plattegrond van de nieuwe stad in historische documenten is vastgelegd. De oorkonde die aan de vestiging van de eerste kolonisten in 1621 voorafging, had niet alleen tot doel de orde van de nieuwe stad te regelen, maar speelde ook in op belangrijke maatschappelijke thema's, zoals nog zal blijken. De stichtingsakte was tevens een pamflet om kolonisten mee te lokken. Niet alleen heeft de initiatiefnemer de regelgeving en ruimtelijke orde voor de stad vastgelegd, tevens werd de toekomstige bevolking een maatschappelijk perspectief geboden. De informatie uit de akte vult de stadsplattegrond belangrijk aan en werpt een licht op de concrete ruimtelijke geleiding van de ideale stad, de samenstelling van de bevolking en de beoogde verhouding tussen de verschillende sociale groepen.

De eerste bewoners van het nieuwe Friedrichstadt konden kiezen uit een aanbod van zes tevoren vastgestelde kavelgroottes, het '1e t/m 6e erf' zoals ze in de akte genoemd worden, waarbij het 1e erf het grootst was en het 6e het kleinst. De keuze voor een kavel bepaalde niet enkel het adres in de stad maar ook de invloed die op de stadsregering kon worden uitgeoefend.

Door de akte te analyseren en te relateren aan de stadsplattegrond, wordt duidelijk welke factoren invloed hebben gehad op de ruimtelijke structuur en inrichting van de nieuwe stad. Maar voor de akte aan een nadere beschouwing wordt onderworpen, schetsen we in grote lijnen de omstandigheden waaronder de nieuwe stad werd gesticht.

Nieuwe stad, nieuwe perspectieven

Aan het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw werd de samenleving in de Nederlanden gekenmerkt door een grote dynamiek. De Opstand tegen de Spaanse landsheer domi-

neerde de politieke verhoudingen. De Hollandse economie, toch al sterk door handel op de Baltische kust, kreeg extra vaart door de Spaanse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden. In cultureel en wetenschappelijk opzicht werden vele vernieuwingen in gang gezet en er kwam een grote migrantenstroom op gang in de richting van de Noordelijke Nederlanden. Op het religieuze vlak speelde een kwestie die de directe aanleiding werd voor de stichting van Friedrichstadt: de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten, partijen die ook werden aangeduid als rekkelijken en preciezen of als Arminianen en Gomaristen. Het was een ingewikkeld en veelzijdig conflict, dat uiteindelijk leidde tot een staatsgreep.¹ Hoe interessant ook, de sociale, politieke en theologische aspecten van deze diepe tweestrijd, die zich tijdens het Twaalfjarig Bestand (1607-1619) verscherpte, laten we hier buiten beschouwing. Van belang is te vermelden dat de tegenstellingen zo hoog opliepen, dat een nationale kerkelijke vergadering bijeen werd geroepen, waarvan een bindende uitspraak in het conflict werd verwacht. Deze Nationale Synode, in Dordrecht bijeen vanaf 13 november 1618, snoerde de rekkelijke - remonstrantse - predikanten de mond. Op 29 mei 1619 werd hen ter ondertekening een 'akte van stilstand' voorgelegd op straffe van verbanning uit de Republiek.²

Predikanten en vooraanstaande gemeenteleden die aan hun beginselen vasthielden, weken uit naar Waalwijk en naar Antwerpen. In de stad aan de Schelde werd vergaderd en gezocht naar een nieuwe vestigingsplaats. De remonstrantse voorlieden ontmoetten er onder meer vertegenwoordigers van hertog Friedrich III van Sleeswijk-Holstein en Oldenburg. Deze waren in Antwerpen om er voor hun vorst bankzaken te regelen. Al gauw werd onderhandeld over het stichten van een nieuwe stad.

De remonstranten verkenden niet enkel de mogelijkheid van een nieuwe nederzetting in Sleeswijk-Holstein, maar hadden ook alternatieve vestigingsplaatsen op het oog. Opportunistisch werd gezocht naar de meest gunstige plaats.³ In die afweging speelden niet uitsluitend vrijheid van godsdienst, maar ook economische motieven en veiligheidsaspecten een rol, zoals nog zal blijken.

Hertog Friedrich III, die tussen 1616 en 1659 regeerde op slot Gottorf in de Oostzeehavenstad Sleeswijk, had eveneens meerdere belangen bij een nieuwe nederzetting in zijn gebied. De belastingopbrengsten uit nieuwe handelsactiviteiten konden zijn voortslepende geldzorgen lenigen.⁴ Economisch leek de tijd voor een nieuwe Noordzeehaven gunstig. Door de Opstand werd rechtstreekse handel tussen de Nederlanden en Spanje onmogelijk. En de Spaanse admiraliteit gaf kapers bij Duinkerken de vrije hand om schepen uit de opstandige gewesten te belagen. Vrachtvaarders poogden deze hindernis te omzeilen door eerst koers te zetten naar Sleeswijk-Holstein om van daaruit met Duitse papieren ongehinderd naar het zuiden te kunnen koersen. Met Friedrichstadt als nieuwe thuishaven hoopte de hertog voor zijn schippers Spaanse vrijbrieven te regelen waarmee Duinkerken veilig kon worden gepasseerd.⁵

De nieuwe stad diende ook de politieke en militaire belangen van Friedrich III. Een door hem gecontroleerde Noordzeehaven zou een steunpunt zijn in het dun bevolkte kleigebied in het westen van Sleeswijk-Holstein. Onder meer tegen de Deense koning Christian IV, die gedurig poogde zijn invloed in dat gebied uit te breiden.⁶ Tevens kon een nieuwe stad aan de westkust gewicht in de schaal leggen tegen de Friese bevolking, die vasthield aan haar eigen rechten en privileges. Dat bracht de Friezen regelmatig in botsing met de belangen van het feodale hertogelijke bestuur.⁷

Zowel remonstranten als landsheer Friedrich III hadden dus uiteenlopende motieven om tot de oprichting van een nieuwe nederzetting te komen. Er zijn geen aanwijzingen dat de hertog concrete plannen had een nieuwe stad in het westen van zijn gebied te stichten vóór het moment dat zijn vertegenwoordigers in Antwerpen de remonstranten ontmoetten. Beide partijen blijken elkaar op hoofdlijnen snel gevonden te hebben. De eerste meldingen over het stichten van een nieuwe stad duiken op in 1619, zowel in kringen rond de hertog en de remonstranten als in die van Antwerpse financiers.⁸ Maar de onderhandelingen over de nadere voorwaarden waaronder de remonstranten bereid waren zich in Sleeswijk-Holstein te vestigen, duurden voort. Zelfs nadat de hertog op 21 oktober 1620 de in dit onderzoek bestudeerde stichtingsakte formeel bevestigde,⁹ werd nog verder vergaderd over de details. De regelingen uit die akte onderwerpen we in het onderstaande aan een nadere analyse.

Wervende regels

De stichtingsakte van 21 oktober 1620 wordt bewaard in het Landesarchiv van Sleeswijk-Holstein (LASH) in Schleswig.¹⁰ Wanneer we de niet-systematisch opgetekende 37 artikelen pogen te ordenen, kunnen we ze in vier thema's rangschikken: religie, stadsbestuur, ruimtelijke aspecten en economische regelingen. Enkele regelingen bestrijken meerdere van deze thema's. De akte wordt besloten met enkele procedurele artikelen, waaronder ontbindende voorwaarden.

Ongeveer een kwart van de akte heeft betrekking op de organisatie van het stadsbestuur. Iets minder dan eenderde behandelt ruimtelijke aspecten en ruim eenderde van de regelingen heeft een financieel-economisch karakter. Elk van deze drie hoofdthema's bevat concrete bepalingen inzake de betaling van pacht en belastingen. Voor landsheer en stadsbestuur waren deze concrete voorschriften het belangrijkste instrument om de inrichting van de nieuwe stad te sturen. In feite werd daarmee vastgelegd dat het toekomstige grondgebruik de grondslag zou zijn voor de bijdrage van de inwoners in de kosten van de stad en hun invloed op het stadsbestuur. Nauwkeurig en gedifferentieerd worden de af te dragen sommen beschreven en wordt aangegeven op welk tijdstip en op welke wijze deze moeten worden voldaan. De enige heffing in de stad die niet was gebaseerd op de verkaveling van de ruimte, was het havengeld op de uitgaande en binnenlopende schepen.

Aan de hand van genoemde thema's onderwerpen we hierna de akte aan een nadere beschouwing. Ondergeschikte regelingen blijven onbesproken.

Vrijheid van godsdienst

De religieuze beperkingen van de remonstranten hebben een doorslaggevende rol gespeeld in de voorgeschiedenis van Friedrichstadt. Het wekt dan ook geen verwondering dat in het eerste artikel van de stichtingsakte de godsdienstvrijheid wordt gegarandeerd. Daarna komt dit thema niet meer aan de orde, wat de rol van het geloof in de praktische werkelijkheid van de nieuw te bouwen nederzetting relativeert. Wel wordt expliciet vastgelegd dat remonstranten de regering en het gouvernement van de stad uitoefenen. Daarnaast mag iedereen zijn eigen godsdienst belijden mits deze in geen andere plaats of stad in het gebied wordt gepredikt, de godsdienst in bescheidenheid en stilte wordt beleefd en in Friedrichstadt ook vrijheid van godsdienst aan de Martinisten (lutheranen) wordt toegestaan.¹¹

Stadsbestuur

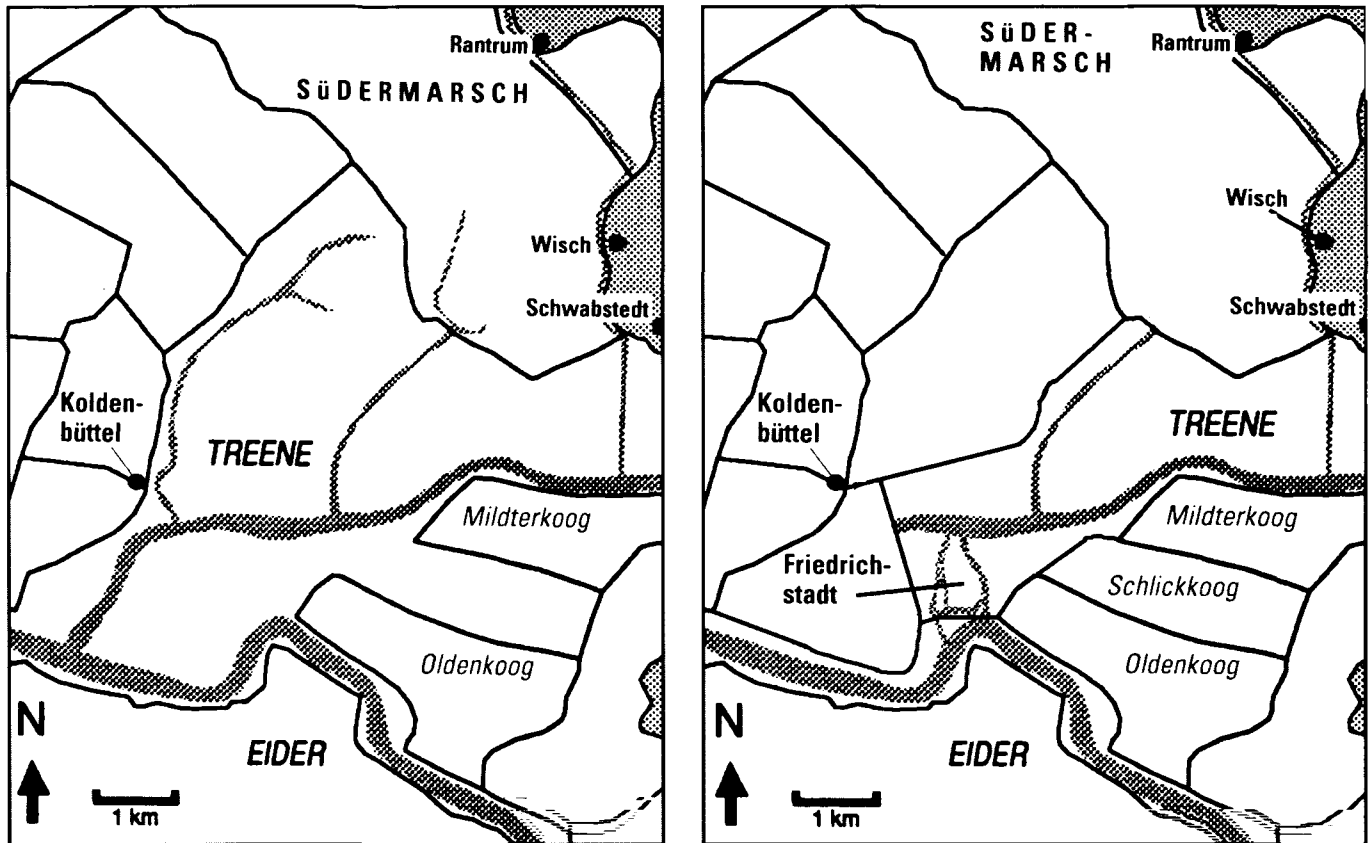
Dat de remonstranten groot belang hechtten aan goede bestuurlijke afspraken, blijkt wel uit de ruime aandacht die werd geschonken aan de manier waarop het stadsbestuur moest gaan functioneren. Deze regelingen kunnen gerangschikt worden naar organisatie, bevoegdheden, besluitvorming en beroepsmogelijkheden. We stippen een paar relevante aspecten aan.

Enkele artikelen hebben zowel betrekking op het stadsbestuur als op algemene ruimtelijke of economische aspecten. Zo werd er een nauwe relatie vastgelegd tussen het grondbezit en de bestuurlijke bevoegdheden. Opmerkelijk is dat uitsluitend personen tot het stadsbestuur werden toegelaten die een huis bewoonden op het 1e, 2e of 3e erf. Hieruit blijkt dat een bestuursfunctie niet uit sociaal- of economisch vermogen voortvloeide, maar enigszins werd 'geobjectiveerd' door het aan grondbezit van een bepaalde omvang te relateren. Daarmee werd in de praktijk de drempel gelegd bij de lagere middenklasse. Over deze expliciet gemaakte maatschappelijke stratificatie in relatie tot de ruimtelijke orde komen we nog te spreken.

Voorts hebben de organisatorische regelingen voor het stadsbestuur betrekking op de samenstelling ervan.¹² De hertog zou uit de Nederlandse natie een stadhouder benoemen. Deze zou de raad van de stad voorzitten, niet alleen in stadszaken maar zo nodig ook in kerkelijke aangelegenheden.¹³

Topografie en verkaveling

De inleiding van de stichtingsakte maakt duidelijk waar men de nieuwe nederzetting had gedacht: bij de drie uitwateringsluizen, daar waar de Treene van de Eider is afgedamd,¹⁴ We gaan hier kort op in, omdat de sluizen en de waterhuishouding een rol hebben gespeeld in de vorm die de nederzetting uiteindelijk kreeg.

Afb. 2 Het mondingsgebied van de Treene. Links vóór de afdamming in 1570 en rechts ten tijde van de stichting van Friedrichstadt in 1621.

Het vloedwater van de Noordzee kon tot het einde van de 16de eeuw via de Eider diep landinwaarts binnendringen en veroorzaakte enorme stuw van zoetwater op de vervalarme Treene. Men heeft dan ook vele pogingen ondernomen iets aan deze afwateringsproblematiek te doen. Het afdammen van de Treene om zo de vloed buiten te houden, was een van die maatregelen. Op 4 juli 1570 werd met hulp van enkele duizenden arbeiders het stroomgat gedicht (zie afb. 2).

Deze kennis leidt niet tot een antwoord op de vraag waarom men uitgerekend hier de stad heeft gevestigd.¹⁵ Uit niets is namelijk gebleken dat de landsheer reeds bij afdamming van de Treene, of in latere instantie de stichting van een havenstad bij de sluisen heeft overwogen. Tot 1620 fungeerde het verder westwaarts gelegen Tönning als Noordzeehaven van het hertogdom. Niets wijst er op dat de landsheer hier, voor dat hij in contact kwam met remonstranten, verandering in wilde brengen. Maar enkele voor de hand liggende voordelen voor zowel Friedrich III als de kolonisten om uitgerekend bij de sluisen een nieuwe stad te bouwen, kunnen we wel geven.

Het onderhoud van de sluisen was een voortdurend terugkerende kostenpost en daarmee een strijdpunt tussen de hertog en de van oorsprong Friese bewoners van de omliggende kogen (polders). Waarschijnlijk heeft Friedrich III met de stichting van de stad tevens een bevolkingscentrum willen creëren waaruit mankracht en middelen geput konden wor-

den voor het onderhoud en de bewaking van de sluisen.

Ook het particulier grondbezit in de omringende kogen van Friedrichstadt speelde een rol. De oorspronkelijke bevolking, die met grote inspanning het land had bedijkt, zou die grond niet zonder verzet of schadeloosstelling prijsgeven. Dit in tegenstelling tot de buitendijkse grond bij de uitwaterings-sluisen van de Treene waarover de hertog vrijelijk en zonder claims van de Friezen kon beschikken.

Tenslotte bood de plaats strategische voordelen voor de nieuwkomers. Het middenreijn bij de sluisen lag nagenoeg afgesloten van de omgeving. Zo vond men er enige bescherming, nog voor er kostbare nieuwe vestingwerken zouden zijn aangelegd. In het noorden stroomt de Treene, in het zuiden de Eider en westelijk en oostelijk werd de stad beschermd door de sluisochten.

Ondanks deze hoofdstructuur werd bij stichting van de stad de mogelijkheid open gelaten van deze ruimtelijke begrenzing af te wijken. Friedrich III zou de stadsgrens pas vaststellen nadat met de bouw zou zijn begonnen, of kort daarna. 'Buitentimmeren' was verboden. Alleen met toestemming van het stadsbestuur konden kooplieden die er handel dreven buiten de stad huizen bouwen. De regenten van de stad mochten straten, binnenvaarten, markten, vesten en grachten aanleggen. Maar voor de vesten en grachten was wel de

goedkeuring van de hertog nodig. Deze belofde in ruil daarvoor dat huizen die in de weg stonden op zijn last zouden worden afgebroken.

De eerste lichte kolonisten moest zich vóór 1 maart 1621 in Tönning aanmelden en tevens de voorkeur voor een van de zes standaardkavels kenbaar maken. Een maand later zouden de kavels worden toegewezen. Dit voornemen werd niet gehaald en de bouw van de stad kwam pas in de maand september van 1621 op gang.¹⁶ De werkelijke ordening van kavels zoals ze bij uitgifte zijn toegewezen, is niet bekend. Bij aanmelding in Tönning moest entreegeld worden betaald, te berekenen volgens een tarief dat aan de afmeting van de kavel was gerelateerd.¹⁷ We komen er in de volgende paragraaf op terug.

De stichtingsakte geeft ook concrete aanwijzingen voor de ruimtelijke verdeling van de kavels. De kavels op straathoeken moesten gereserveerd blijven voor 'neringdoenden'. De grootste erven kregen de beste plaatsen in de stad. De kleinste - het 5e en 6e erf - waren bestemd voor handwerkslieden en eenvoudige arbeiders. Op die kavels was de hertog bereid honderd huisjes van ieder ongeveer honderd rijksdaalders te bouwen ('timmeren') om deze nieuwkomers op weg te helpen.¹⁸ Kennelijk realiseerde men zich dat deze groep zonder steun niet zo gemakkelijk zou zijn over te halen om zich in Friedrichstadt te vestigen.

Naast de ruimtelijke samenhang die uit de stichtingsakte naar voren komt, bevat de akte enkele artikelen van geopolitieke betekenis. Zonder toestemming van het stadsbestuur mochten zich binnen een mijl van de stad geen nieuwe buitenlanders vestigen. De stad zou niet bezwaard worden met een garnizoen of krijgsvolk zonder goedkeuring van het stadsbestuur. Anderzijds mochten de burgers geen militairen inhuren zonder goedkeuring van de hertog.

Om de groei van de stad te bevorderen en de inwoners, vooral in het begin, te beschermen tegen overlast en geweld, belofde Friedrich III dicht bij de stad langs de Eider een fort te bouwen van tenminste vier bolwerken, voorzien van geschut, militairen en ammunitie. Van een dergelijke fortificatie is in werkelijkheid niets terechtgekomen.¹⁹

Handelspolitiek, belasting en pacht

In de stichtingsakte zijn een zevental regelingen opgenomen die de handelspolitieke belangen van de hertog en zijn betrokkenheid bij het welslagen van de nieuwe nederzetting onderstrepen. De landsheer van Sleeswijk-Holstein belofde niet enkel vrijheden, hij investeerde ook materieel in het succes van de nieuwe nederzetting. Hij deed dat met name in de vorm van hout. Hout was een betrekkelijk schaars en dus duur bouw materiaal, omdat Sleeswijk-Holstein in het begin van de 17de eeuw al grotendeels was ontbost. Alleen in de dominiale bossen was nog voldoende hout eenvoudig en goedkoop binnen handbereik. Zonder twijfel zouden deze hertogelijke domeinen, die de jacht dienden, ook het hout

moeten leveren voor de honderd woningen die de hertog in Friedrichstadt belofde te 'timmeren'. En Friedrich III stelde meer hout in het vooruitzicht. Hij belofde het noodzakelijke hout voor de bouw en het onderhoud van openbare werken, zoals vesten, wateren, straten, poorten, havens, bruggen en sluizen, gratis ter beschikking te stellen. Ook de eerste compagnie die de scheepsbouw ter hand zou nemen, kon rekenen op steun van Friedrich III. De werf zou worden begunstigd bij de inkoop van hout.

Tevens had de hertog nagedacht over de rol die de nieuwe stad zou kunnen gaan spelen in het monetaire verkeer. Er werd rekening gehouden met de oprichting van een munt. Wanneer Friedrich III zich gediend zou zien met zo'n munt, dan zou hij die in de stad oprichten en onderhouden. Uit het betreffende artikel in de akte spreekt overigens wel enige terughoudendheid.

De betekenis van Friedrichstadt als marktcentrum werd evenmin aan het toeval overgelaten. De hertog gunde de stad twee vrije jaarmarkten, paarden- en beestenmarkten, op dagen die door de regenten mochten worden vastgesteld, alsmede een weekmarkt op de dag die de regenten goed dachten. En om verdere groeiperspectieven van de nieuwe nederzetting veilig te stellen, werd nog bepaald dat nieuwe kolonisten ook na 1621 in Friedrichstadt welkom waren, zij het dat ze genoeg moesten nemen met de kavels die het stadsbestuur aan hen zou toewijzen.

De hertog gaf niet enkel; hij nam ook. De kolonisten betaalden entreegeld ('incomgelt'), waarmee ze de burgerrechten van de stad kochten. Eveneens moest over een - in deze akte niet nader afgebakende eerste periode - onroerend goed belasting worden betaald ('eerste omslach tot fondatie'). Deze heffingen werden volgens een verdeelsleutel gekoppeld aan 'het erf' dat men in de stad zou betrekken.²⁰

De toekomstige bewoners van Friedrichstadt ontvingen van hun landsheer niet enkel grotere bestuursrechtelijke vrijheden, ze kregen ook fiscaal voordeel ten opzichte van de rest van de bevolking in het hertogelijk gebied. Gedurende de eerste twintig jaar werden ze gevrijwaard van schattingen. En voor een zelfde periode kregen inwoners van Friedrichstadt tolvrijheid in de jurisdictie van de hertog.

Naast deze door de hertog geïnspireerde verordeningen kregen de pacht en stadsfinanciën belangrijke aandacht. Pacht vormde een niet te onderschatten bron van inkomsten voor de stad. De inwoners waren de eerste twee jaar na de stadsstichting vrijgesteld van pacht. Daarna moest een aan de omvang van de kavel gerelateerde prijs worden betaald. Vastgelegd was dat deze prijs na zes jaar zou worden verhoogd.

Deze pachten vormden niet alleen een bron van inkomsten, ze legden vooral ook de basis voor ruimtelijke segregatie. Dit ruimtelijke beeld springt duidelijk in het oog als we de pacht-prijzen relateren aan de beoogde afmetingen van de huiskavels. Tevens zal daarbij worden gelet op de hoogte van het entreegeld en de onroerend goed belasting in relatie tot de standaardkavels.

Naast pacht werden de onderhoudskosten van de openbare

ruimte en de kosten van het stadsbestuur op de inwoners verhaald. Deze kosten, die van jaar tot jaar varieerden, werden volgens dezelfde verhouding per erf omgeslagen. Net als bij het entreegeld en de 'omslach tot fondatie' heeft men kennelijk ook hier goed over die verdeelsleutel nagedacht. Reden te meer om deze systematiek in de volgende paragraaf nader te belichten.

Overige regelingen

Van de overige regelingen stippen we er nog een aan die relevant is voor ons onderzoek. Friedrich III hechtte er kennelijk aan in de akte een ontbindingsclausule op te nemen. Of we dit als twijfel aan het succes van de nieuwe nederzetting moeten interpreteren is onzeker. Mogelijk was het slechts standaard juridisch gebruik. De nauwkeurige kwantitatieve inhoud duidt er op, dat zijn grootste zorg zich richtte op een voldoende grote omvang van de nieuwe gemeenschap.

Wanneer er op de datum van uitgifte (1 april 1621) minder dan honderd van de grotere en minder dan tweehonderd van de kleinere kavels zouden worden betrokken, verklaarde de hertog het octrooi van 'nul ende geener waarde'. Het is niet onwaarschijnlijk dat de hertog een beroep heeft gedaan op deze ontsnappingsclausule. Noch van de bouw van de honderd huizen voor 's hertogs rekening, noch van de vestingwerken is iets gerealiseerd. Wanneer we in de laatste paragraaf de plattegrond met de verkaveling van de bouwgrond in verband brengen, zal duidelijk worden hoe deze ontbindingsclausule een rol heeft kunnen spelen in de ontwikkeling van de stad.

Recapitulerend blijkt uit een nadere beschouwing van de stichtingsakte dat men ruim aandacht heeft besteed aan de bestuurlijke, ruimtelijke en economische aspecten van de stichting van een nieuwe stad. Vrijheid van godsdienst staat zonder verdere nuancering voorop.

De samenstelling van het stadsbestuur, zijn bevoegdheden en de wijze waarop het de benodigde middelen kon vergaren, werden transparant gemaakt. Zonder terughoudendheid werd

daarbij de stadsregering aan remonstranten opgedragen. Maar tevens bleek er behoefte aan enige democratisering en objectivering van dat bestuur. Om dit streven concreet te maken, heeft men in de stad een ruimtelijke en een daaruit voortvloeiende maatschappelijke stratificatie gepland op grond waarvan het bestuur kon worden geregeld. De lagere middenklasse werd expliciet het perspectief geboden door te dringen in het bestuur van de stad. Daarnaast zijn in de akte concrete ruimtelijke aanwijzingen opgenomen: de grootste erven op de beste plaats, de kleinste voor de onderklasse die niet tot het bestuur kon toetreden, ver van de haven.

Belasting, pacht en verkaveling

Niet inkomen, vermogen, functie of positie was bepalend voor het aandeel dat een ieder had op te brengen in de kosten van de nieuw te stichten gemeenschap, maar het grondgebruik, al hing dat uiteraard samen met het inkomen en vermogen van de betrokkenen. De grootte van de erven vormde ook de grondslag voor de bijdrage van de bewoners aan de bouw en het onderhoud van de openbare werken. Afhankelijk van de omvang van de grond die men in bezit wilde nemen, moest tevens 'incomgelt', onroerend goed belasting ('omslach tot fondatie') en pacht worden betaald.

We nemen nu het ruimtegebruik in relatie tot de lasten nader onder de loep.

Bij aankomst in Tönning moesten de kolonisten intekenen op een van de standaarderven waarop ze zich later in de stad wilden vestigen. Bij deze voorintekening stond het vrij te kiezen uit zes in omvang verschillende erven. De omvang van deze erven is vermeld in artikel 9 van de stichtingsakte en is weergegeven in tabel 1.

Omdat de akte vermeldt de roede op 12 voeten te rekenen en de voet op 12 duimen, net zoals dat bijvoorbeeld bij de Rijnlandse roede gebruikelijk was, gaan we er vanuit dat in Friedrichstadt een 'Hollandse' roedemaat is toegepast. In Noord-Duitsland was het gebruikelijk de roede op 16 voeten te reke-

Tabel 1. Afmetingen van de verkavelingsblokken zoals die toekomstige bewoners werden aangeboden (Bron: LASH, Abt. 7, nr 5524), met omrekening in meters en indexering.

	Breedte in Voet	lengte in roede	breedte in meters	lengte in meters	oppervlakte m ²	Index
1 ^e erf	60	15	19,30	57,90	1117,47	261
2 ^e erf	30	15	9,65	57,90	558,74	131
3 ^e erf	24	12	7,72	46,32	357,59	84
4 ^e erf	20	12	6,43	46,32	297,99	70
5 ^e erf	18	6	5,79	23,16	134,10	31
6 ^e erf	16	5	5,15	19,30	99,33	23
				gemiddeld	427,54	100

nen.²¹ Wanneer we de huidige topografie vergelijken met die van Friedrichstadt zoals die topografisch nauwkeurig werd opgemeten in 1851,²² dan blijkt dat de roede die in Friedrichstadt werd gebruikt, afgerond 3,86 meter lang is geweest. Op grond daarvan kunnen de afmetingen van de huiserven uit de stichtingsakte in meters worden omgerekend (tabel 1). De onderlinge verhouding tussen de grootte van de verschillende erven is zichtbaar gemaakt door de oppervlakte daarvan te indexeren ten opzichte van de gemiddelde grootte van de huiserven.

Hoewel de stadsstichters een differentiatie in zes kavels hebben gepland, blijkt uit de differentiatie in de grootte van de huiserven dat men in feite rekening heeft gehouden met de komst van vier groepen bewoners. De kleinste kavels (het 6e erf) beslaan 23% van het gemiddelde, en in tegenstelling tot wat misschien in eerste instantie gedacht wordt, geen zesde, maar minder dan een tiende van het eerste erf. Het op één na kleinste grondbezit, het 5e erf, ligt relatief dicht bij het 6e, 31% van het gemiddelde. Het 4e erf daarentegen is meer dan twee keer zo groot als het 5e erf. Het verschil tussen het 3e en het 4e erf is met 14% relatief gering. Maar de afstand tussen het 3e en het 2e erf is opnieuw zeer groot, net zoals het verschil in oppervlakte tussen het 2e en het 1e erf. Ook hier weer globaal een verdubbeling. Daarom onderscheiden we vier groepen huiserven die qua oppervlakte ver uit elkaar liggen: het 1e erf, het 2e erf, het 3e en 4e erf, en tenslotte de twee kleinste erven.

Op het eerste gezicht is niet duidelijk welke overwegingen de stadsstichters gehad kunnen hebben om de verkaveling van zes erven in essentie tot vier groepen te reduceren. Wij veronderstellen dat de verdeling in vier groepen beter aansluit bij de maatschappelijke werkelijkheid van de vroege 17de eeuw: een kleine elite, een hogere en lagere middenklasse en een onderklasse van arbeiders en handwerklieden. Anderzijds roept dat de vraag op waarom men de stad dan toch in zes erven verkavelde. Waarom heeft men zowel de lagere middenklasse als de onderklasse ieder de keuze gelaten uit twee kavelformen?

Laten we een poging ondernemen meer helderheid te krijgen over de werkelijke lasten die aan het grondbezit waren gerefereerd, zoals we die kunnen afleiden uit de stichtingsakte. In tabel 2 vergelijken we de pacht en belastingcijfers door ze per vierkante meter te berekenen en te indexeren ten opzichte van het gemiddelde.

In de eerste zes jaar dat pacht betaald moest worden, was het 6e erf niet alleen absoluut maar ook relatief het voordeligst. De pacht per vierkante meter bedroeg slechts 73% van de gemiddelde pachtprijs en slechts de helft van de geïndexeerde prijs per m2 die het 3e erf moest betalen. Geïndexeerd beliep het verschil met het vijfde erf 35%. Wanneer we nog even in ogenschouw nemen dat het 5e en het 6e erf beiden toegedacht waren aan de minst draagkrachtige bevolking, dan valt op dat het na zes jaar pacht nog iets moeilijker werd om van het 6e erf naar het 5e te verhuizen. In de eerste zes jaar bedroeg de pacht per vierkante meter voor het 6e erf 73% van het gemiddelde terwijl het 5e erf na de verhoging 116% van het gemiddelde aan pacht betaalde. Zo gezien betekende verhuizing na zes jaar van het 6e naar het 5e erf een relatieve lastenverzwaring van 43%. De pachtprijs voor het 6e erf bleef ook na zes jaar absoluut en relatief het laagst en ver onder het gemiddelde.

Ook van het 1e erf was de relatieve pachtprijs per vierkante meter laag. Gezien de afmetingen van het 1e erf wekt dat geen verbazing. De hogere middenklasse, die we mogen verwachten op het 2e erf, betaalde iets meer dan de gemiddelde pachtprijs per meter. Hoewel de absolute pacht na zes jaar ook hier verdubbelde, steeg de geïndexeerde pachtprijs van deze erven bij die gelegenheid met 8%. Een verhuizing van het 2e naar het 1e erf betekende na zes jaar een relatieve pachtverlaging van 20%.

Voor de relatieve veranderingen voor het 3e en 4e erf zijn opmerkelijk. Op grond van de pachtprijs per vierkante meter was het voor de lagere middenklasse bijzonder onaantrekkelijk om zich in de eerste zes jaar dat pacht betaald moest worden op het 3e erf te vestigen. In die periode lag de geïndexeerde pachtprijs per vierkante meter namelijk 44% hoger dan die van het 4e erf. Na die tijd veranderde dat radicaal, het

Tabel 2. Pacht in rijksdaalders, afhankelijk van kavelformaat te betalen vanaf twee jaar na stichting van de stad (Bron: LASH, Abt. 7, nr 5524)

	1e 6 jaar	per m2	index		na het 6e jaar	per m2	index	relatief prijs verschil
1e erf	6	0,005369	78	1e erf	12	0,010739	83	+5
2e erf	4	0,007159	103	2e erf	8	0,014318	111	+8
3e erf	3,5	0,009788	141	3e erf	5	0,013982	108	-33
4e erf	2	0,006712	97	4e erf	4	0,013423	104	+7
5e erf	1	0,007457	108	5e erf	2	0,014915	116	+8
6e erf	0,5	0,005034	73	6e erf	1	0,010067	78	+5
Gemiddeld		0,00692	100			0,012907	100	

prijverschil liep terug naar 4%. In tegenstelling tot de mensen van het 6e erf was het voor die van het 4e na zes jaar pacht wel aantrekkelijk om naar een grotere kavel te vertrekken. Hier bracht verhuizing slechts een relatief 11% hogere pacht prijs per vierkante meter met zich mee.

Ook het 5e erf werd na zes jaar relatief 8% duurder. Hoewel de absolute overstap van het 5e naar het 4e erf zeer groot was, bood het wel een relatief pachtvoordeel. Dat geldt niet voor de verhuizing van het 4e naar het 3e erf en evenmin van het 3e naar het 2e erf. Na het zesde jaar kregen enkel de bewoners van het 3e erf een aanmerkelijke relatieve pachtverlaging en wel van 33%. Pacht beïnvloedt meer dan enkel verhuisgedrag, over de werkelijke ruimtelijke- of vermogens-effecten van de beschreven pachtdifferentiatie is niets bekend.

Op grond van het patroon dat zo ontstaat, ontkomen we niet aan de conclusie dat er vooraf zorgvuldig is nagedacht over de pacht prijs en over de betekenis die deze gehad kan hebben voor de keuze van de kavelgrootte door de kolonisten en voor de sociale mobiliteit in latere fasen van de stadsgeschiedenis. De relatieve verschillen in de pacht prijs per vierkante meter bergen op sommige momenten stimulerende en op andere weer remmende financiële prikkels in zich, die moeilijk zijn te verklaren op grond van toeval. Met name de lagere middenklasse moest vestiging op het 3e erf - en daarmee potentiële toegang tot het stadsbestuur - in de eerste jaren duur betalen.

Sociale en economische geleding, maatschappelijke mobiliteit in relatie tot het ruimtegebruik en de daaraan gepaarde lasten kunnen we nader analyseren door ook het 'incomgelt' en de 'eerste omslach tot fondatie', zoals die in de akte zijn geregeld, per vierkante meter om te rekenen en te indexeren (tabel 3).

Net zoals dat bij de pacht cijfers het geval was, wordt ook hier een patroon zichtbaar. In de eerste plaats springt het extreem lage 'incomgelt' voor het 6e erf in het oog, 55% van het gemiddelde. Net als bij de pacht cijfers in de eerste periode zien we dat het 3e erf relatief het meest betaalde, 121% van

het gemiddelde. Ook het 2e erf betaalde wat meer dan gemiddeld. Relatief was het voor de hoge en lage middenklasse het duurst om de stad binnen te komen. Speciaal de armsten waren relatief voordelig uit. Ook bij de 'eerste omslach' werd het 6e erf behoorlijk ontzien. En net als bij de pacht cijfers zien we ook hier dat het 1e erf minder dan gemiddeld betaalde. De hogere middenklasse werd bij de 'eerste omslach' relatief zwaar belast. Opmerkelijk genoeg moest in dit geval het 5e erf relatief de grootste bijdrage leveren. Afgezien van het 1e en het 6e erf waren de onderlinge verschillen echter gering.

Samenvattend stellen we vast dat de stichtingsakte van Friedrichstadt uitging van de volgende sturingsmechanismen. Bij de stichting van de stad heeft men vestigingsmogelijkheden willen scheppen voor vier nadrukkelijk te onderscheiden bevolkingscategorieën. Daarbij heeft men voor de twee kleinste categorieën een nuancering aangebracht. Het was niet de bedoeling dat de allerarmsten zich zouden vestigen op het 5e erf. Voor de armste groepen werd geen perspectief op sociale mobiliteit geboden. Tevens zien we dat de stichters van de stad hebben gepoogd om het voor de lagere middenklasse onaantrekkelijk te maken zich op het 3e erf te vestigen. Ook dat zal geen toeval zijn geweest, want bewoners van het 3e erf hadden het recht om toe te treden tot het stadsbestuur. Die drempel werd na verloop van tijd radicaal weggenomen, hetgeen deze groep perspectief op sociale mobiliteit bood. Het streven om de lagere middenklasse in eerste instantie buiten het stadsbestuur te houden, werd geëffectueerd door ruimtelijke sturingsinstrumenten. Het schiep daarmee duidelijkheid over de manier waarop men toch tot dat bestuur kon doordringen.

Met deze analyse hebben we de scheiding van de lagere middenklasse in 3e en 4e erven verklaard. Rest de vraag wat de determinerende factor kan zijn geweest voor de scheiding tussen de bewoners van het 5e en 6e erf.

Duidelijk is nu reeds dat de stichters van de stad de indeling in huiserven en het daaraan gekoppelde patroon van heffingen hebben willen benutten om een maatschappelijke orde te scheppen. Men heeft de verkaveling en de kosten die eraan verbonden waren, gebruikt als instrument om de geleding van

Tabel 3. Incomgelt en eerste omslach tot fondatie in rijksdaalders. (Bron: LASH, Abt. 7, nr 5524)

	Incomgelt			Eerste omslach			
		per m2	index		per m2	index	
1e erf	40	0.0357951	97	1e erf	120	0.10739	83
2e erf	24	0.0429542	117	2e erf	80	0.14318	111
3e erf	16	0.0447439	121	3e erf	50	0.13982	108
4e erf	12	0.0402695	109	4e erf	40	0.13423	104
5e erf	5	0.0372866	101	5e erf	20	0.14915	116
6e erf	2	0.0201348	55	6e erf	10	0.10067	78
gemiddeld		0.036864	100			0.12907	100

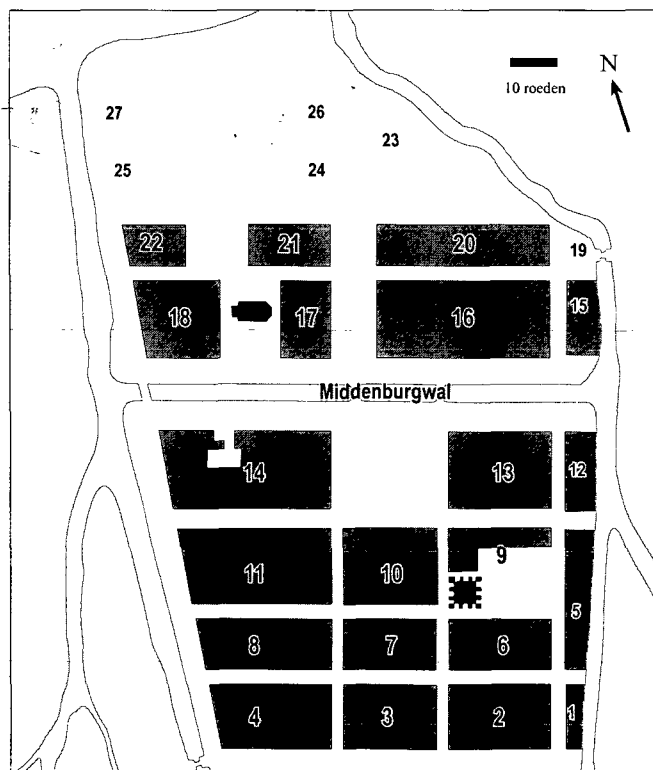
de stad te sturen. In hoeverre deze plannen zijn gelukt en wat daarvan de gevolgen geweest kunnen zijn voor de vorming van de stad, zien we in de volgende paragraaf waarin we de ruimtelijke consequenties van de verkaveling vergelijken met de plattegrond van de stad.

Maatschappelijke stratificatie en de plattegrond

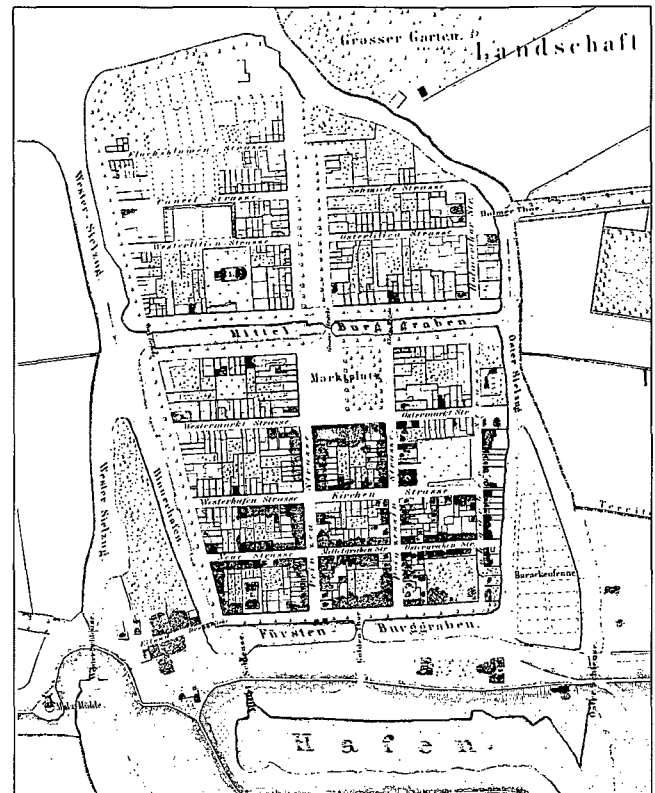
De vraag doet zich nu voor of men in aanvulling op de sturende regelingen die verband hielden met kavelomvang, pacht en belasting, evenzeer heeft nagedacht over de ruimtelijke consequenties op het geagregeerde niveau van de stadsplattegrond. Heeft men een beeld gehad van de ruimtelijke ordening van de in omvang zeer verschillende kavels, en zo, ja op welke manier?

In de archieven is geen plan of schetsplattegrond uit de periode van de stadsstichting aangetroffen die we in verband kunnen brengen met de standaardkavels uit de stichtingsakte.²³ Evenmin wijst de huidige verkaveling van Friedrichstadt eenduidig op een planmatige inpassing van de kavels uit de akte. Daarom hebben we geprobeerd de standaardkavels te relateren aan de bouwblokken zoals die staan aangegeven op de oudst bekende topografisch nauwkeurige plattegrond van Friedrichstadt uit 1851. Voor het gemak zijn de verschillende bouwblokken genummerd van zuidoost naar noordwest (zie afb 3).

Sommige blokken hebben een streng geometrisch patroon,

Afb. 3. Nummering van de bouwblokken in Friedrichstadt zoals gebruikt in dit artikel.

Afb. 4. Plattegrond van Friedrichstadt in 1851 door J. Jansen.

andere zijn klein en onregelmatig. Met name de bouwblokken 19 en 23 t/m 27 (ten noorden van de Middenburgwal) hebben een zodanig kleine en onregelmatige vorm, dat een opdeling in standaardkavels ten tijde van de stichting hier moeilijk, zometijde onmogelijk is geweest. We laten ze verder buiten beschouwing. Ook de blokken 1, 5, 12, en 15 hebben een onregelmatige vorm, in dit geval bepaald door het oostelijk uitwateringskanaal. Deze bouwblokken laten we daarom vooralsnog eveneens buiten beschouwing.²⁴ Zo houden we van noord naar zuid vier groepen bouwblokken over, waarbij iedere groep dezelfde diepte heeft. We onderscheiden:

- de blokken 2, 3 en 4, ieder 14 roeden diep;
- de blokken 6, 7 en 8, ieder 11 roeden diep;
- de blokken 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17 en 18 met een diepte van 17 roeden en tenslotte;
- de bouwblokken 20, 21 en 22 met een diepte van 9 roeden.

Op het eerste gezicht komt geen van deze blokken overeen met de lengte van de standaardkavels uit de akte. We moeten er echter mee rekenen dat er een verschil kan bestaan tussen het oorspronkelijke grondplan en de latere bebouwing. Hoewel dat niet in de stichtingsakte staat vermeld,²⁵ veronderstellen we dat aan de noord- en de zuidzijde van iedere huiskavel een strook van een halve roede onbebouwd moest blijven. De in de stichtingsakte genoemde kavels van het 1e en 2e erf met een diepte van 15 roeden zullen dus zijn gerealiseerd in de bouwblokken 2, 3 en 4 met een diepte van 14

roeden. Deze veronderstelling wordt ondersteund door verschillende bronnen.²⁶ De kavels van het 3e en 4e erf hadden een lengte van 12 roeden. Rekening houdend met een halve roede openbare ruimte, komen voor kavels van deze grootte uitsluitend de bouwblokken 6, 7 en 8 in aanmerking.

De diepte van de overige bouwblokken is minder makkelijk te relateren aan de standaardkavels van de stichtingsakte. Het ligt voor de hand om bij die bouwblokken te denken aan een combinatie van erven met een verschillende grootte. De bouwblokken met een diepte van 17 roeden boden ruimte voor een combinatie van erven met een diepte van 6 (5e erf) en 12 roeden (3e en 4e erf). Op de bouwblokken 20 t/m 22 konden alleen maar twee kavels van het 6e erf (5 roeden) ruggelings tegen elkaar worden geplaatst.

Deze confrontatie van de stadsplattegrond van 1851 met de standaardkavels uit de stichtingsakte van 1621 wijst op een duidelijke ruimtelijke segregatie. Die segregatie was niet toevallig, want volgens artikel 20 van de stichtingsakte moesten de grootste erven op de beste plaats worden gesitueerd. In de latere stadsplattegrond blijken deze erven in het zuiden van de stad, bij de haven te liggen. De kavels van het 6e erf waren geprojecteerd ten noorden van de Middenburgwal. Het maaiveld was daar laag en dit noordelijke deel van de stad liep met regelmaat onder water. Met name de omgeving van het Stads Binnen Grasveld was zeer nat. Het verschil tussen permanent droge of bij tijd en wijle natte voeten zien we als een belangrijke verklaring voor ruimtelijke segregatie van de huiskavels van het 5e en 6e erf, die bedoeld waren voor arbeiders en handwerklieden.

Na deze verkenning van de mogelijke situering van de oorspronkelijke huiskavels in de latere stadsplattegrond, kunnen

we een schatting maken van het aantal huiskavels dat binnen de naderhand gerealiseerde bouwblokken kan zijn uitgegeven. Daarbij moeten we onderscheid maken tussen een minimum- en een maximumvariant. Dat is een gevolg van het feit dat zowel het 1e en het 2e als het 3e en het 4e erf een gelijke diepte, maar een verschillende breedte hadden (tabel 1). In tabel 4 is weergegeven aan hoeveel huiskavels de stad ruimte kan hebben geboden wanneer de breedste kavels (1e en 3e erf) zouden zijn uitgezet. Volgens deze minimumvariant kunnen er in Friedrichstadt binnen de latere bouwblokken 372 huiskavels zijn gerealiseerd. De maximumvariant is weergegeven in tabel 5. Zouden alleen de smalste kavels (2e en 4e erf) zijn uitgezet, dan bood de plattegrond van Friedrichstadt ruimte aan 412 huiskavels.

Wellicht ten overvloede benadrukken we nogmaals dat hiermee niets is gezegd over de kavelgrenzen zoals die in 1621 in werkelijkheid zijn vastgesteld. Al eerder is erop gewezen dat de stichting van de stad niet volgens plan is verlopen. Onze projectie van de oorspronkelijke huiskavels op de latere stadsplattegrond heeft de bedoeling om een uitspraak te kunnen doen over de verhouding tussen grote en kleinere kavels en hun relatieve positie in de stad.

Uitgaande van de berekeningen die zijn weergegeven in tabel 4, hebben we op afb. 5 de oorspronkelijke standaardkavels geprojecteerd op de latere bouwblokken.

Hoewel we in de berekeningen niet in alle gevallen op volledig afgeronde getallen uitkomen, zien we dat vooral de grotere erven precies binnen de bouwblokken passen. Een uitzondering vormt blok 2. Op dit blok heeft de hertog in de jaren 1621 en 1622 een stadspaleis gebouwd. Mogelijk wilde hij

Tabel 4. Aantal huiskavels per bouwblok, uitgaande van de maximum kavelgrootte

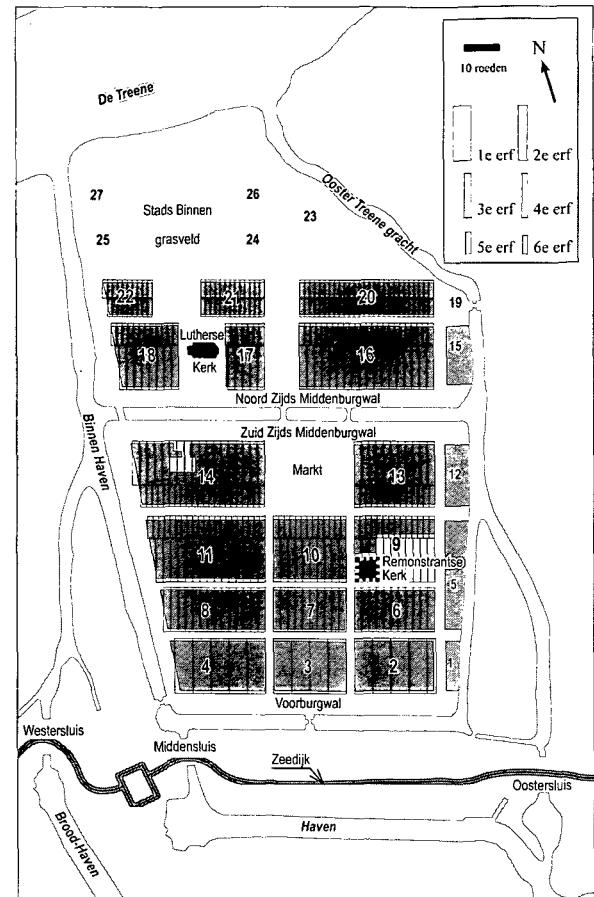
Erfgrootte		1e	2e	3e	4e	5e	6e	totaal
Bloknummer	2	4,4						4,4
	3	4,0						4,0
	4	5,0						5,0
	6			11,0				11,0
	7			10,0				10,0
	8			14,0				14,0
	9			11,0		14,7		25,7
	10			10,0		13,3		23,3
	11			16,3		21,7		38,0
	13			10,0		13,3		23,3
	14			18,0		22,0		40,0
	16			18,0		24,0		42,0
	17			5,3		7,0		12,3
	18			8,0		12,0		20,0
	20						54,2	54,2
	21						26,0	26,0
	22						19,0	19,0
<i>Totaal</i>		<i>13,4</i>	<i>0,0</i>	<i>131,6</i>	<i>0,0</i>	<i>128,0</i>	<i>99,2</i>	<i>372,2</i>

van de standaard erfgrootte afwijken, of was deze nog niet vastgesteld bij het uitzetten van het grondplan van het gebouw.²⁷

Reeds eerder hebben we gesproken over de halve roede die ten behoeve van de openbare ruimte aan de straatzijde moest worden prijsgegeven. Dat wil zeggen dat zowel ten noorden als ten zuiden van de ingetekende kavels op particuliere grond een 'stoep' ter breedte van een halve roede was voorzien. Deze veronderstelling maakte het mogelijk de diepte van de in de stichtingsakte genoemde huiskavels te relateren aan de latere bouwblokken in de stad. Aangezien de breedte van de bouwblokken opvallend vaak exact een veelvoud is van de breedte van de huiskavels, veronderstellen we dat de openbare ruimte in de noord-zuid lopende straten niet is verbreed met een halve roede particuliere grond. Dat niet in alle gevallen afgeronde getallen tevoorschijn komen hangt samen met de onregelmatigheid van de plattegrond door inpassing binnen de sluisochten van de Treene.

Uit tabel 4 en 5 blijkt dat binnen de geselecteerde bouwblokken tussen de 372 en 412 erven uitgezet konden worden. Op grond van dit gegeven kunnen we iets zeggen over de omvang van de verschillende bevolkingscategorieën en van de ruimte die men in de stad voor elk van die categorieën had gereserveerd. Dit gegeven maakt bovendien een schatting mogelijk van de numerieke verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen. We hebben het resultaat van die berekeningen samengevat in tabel 6 en 7.

Voor we daar nader op ingaan, staan we eerst stil bij artikel 34 van de stichtingsakte. Hertog Friedrich III stelt daarin dat de akte 'als nul ende van geender weerden' zal zijn als niet minstens honderd kopers zich zouden melden voor erven van

Afb. 5. Verkavelingsplan Friedrichstadt 1621, geprojecteerd op de plattegrond van 1851.

Tabel 5. Aantal huiskavels per bouwblok, uitgaande van de minimum kavelgrootte

Erfgrootte bloknummer	1e	2e	3e	4e	5e	6e	totaal
2		8,8					8,8
3		8,0					8,0
4		10,0					10,0
6				13,2			13,2
7				12,0			12,0
8				16,8			16,8
9				13,2	14,7		27,9
10				12,0	13,3		25,3
11				19,5	21,7		41,2
13				12,0	13,3		25,3
14				21,6	22,0		43,6
16				21,6	24,0		45,6
17				6,4	7,0		13,4
18				9,6	12,0		21,6
20						54,2	54,2
21						26,0	26,0
22						19,0	19,0
Totaal	0,0	26,8	0,0	157,9	128,0	99,2	411,9

de 1e, 2e of 3e omvang en minstens tweehonderd voor de erven van de 4e en 5e grootte. Het 6e erf blijft in dit artikel ongenoemd. Wat betekende deze eis in de praktijk als we ervan uitgaan dat de hertog met één persoon één huishouden bedoelde, en niet meerdere personen per kavel rekende?

Uit tabel 4 en 5 blijkt dat er van de eerste groep (1e t/m 3e erf) minimaal 145 en maximaal 158 kavels binnen de latere bebouwingsblokken pasten. Het stadswordingproces van Friedrichstadt kon dus alleen voortgang vinden als van dit aantal erven ten tijde van de verkaveling ongeveer 2/3 zou zijn verkocht. In het voor de hertog meest ongunstige geval zouden er in deze groep van erven geen huiskavels ter grootte van het 1e erf worden afgepaald, maar 27 kavels van het 2e erf. In dat geval zouden er 73 huispercelen van het 3e erf verkocht moeten worden om aan de eerste eis van de hertog te kunnen voldoen. Het beslag van die 73 erven ging ten koste van de ruimte die beschikbaar was voor de uitgifte van huispercelen ter grootte van het 4e erf, waarvan er in principe 158 beschikbaar waren. De resterende 59 (132 minus 73) kavels van het 3e erf boden ruimte aan ongeveer 70 kavels van het 4e erf. Samen met de 128 kavels van het 5e erf komen we op 198 kavels.

Dat aantal was niet voldoende om aan de ontbindende voorwaarden van de hertog te ontsnappen. Mogelijk zijn er ook enkele kavels verkocht in de bouwblokken 1, 5 en 12 die we niet in onze berekeningen hebben betrokken. Daar staat echter tegenover dat sommige bouwblokken, zoals bijvoorbeeld 9 en 14, niet vlakdekkend zijn verkaveld. De plattegrond uit 1851 wekt bovendien de indruk dat met name de bouwblok-

ken 16 en 18 in de 17de eeuw niet volledig zijn uitgegeven, en hetzelfde geldt ook voor de blokken 2 en 4. Op die blokken zijn grote onbebouwde kavels te onderscheiden.

Alles overziend stellen we vast dat Friedrich III nadrukkelijk bij de ruimtelijke planning betrokken is geweest. Hij heeft opvallend hoge eisen gesteld aan het aantal kolonisten dat zich in de nederzetting zou moeten vestigen. Het is onwaarschijnlijk dat die strenge criteria zijn gehaald. Met een beroep op de ontbindende voorwaarden die in de akte waren opgenomen, kon de hertog zich onttrekken aan zijn toezeggingen aan de kolonisten. Dat kan de reden zijn waarom bijvoorbeeld de fortificatie van de stad achterwege is gebleven.

Het 6e erf bleef in artikel 34 van de stichtingakte onvermeld. In het plan van de hertog speelde de maatschappelijke onderklasse kennelijk geen rol. Op grond van onze analyse van de latere stadsplattegrond hebben wij de indruk gekregen dat huiskavels van het 6e erf in zeer geringe getale zijn uitgegeven. In het noordelijke deel van de stad, dat bedoeld was voor de huisvesting van de mindere gemeente, zijn in de 17de eeuw slechts een gering aantal bouwblokken gerealiseerd. Dat kan een aanwijzing zijn dat Friedrichstadt in de 17de eeuw te maken heeft gehad met een trage instroom van immigranten uit het onderste segment van de samenleving. Of de stad inderdaad te maken heeft gehad met een ondervertegenwoordiging van arbeiders en handwerkslieden, kan blijken uit een kwantificering van de numerieke omvang van de verschillende bevolkingscategorieën. We gaan daarbij uit van de vier sociaal-economische groepen die we in de vorige paragraaf hebben onderscheiden.

Tabel 6. Absolute en relatieve verdeling van de huishoudens van de onderzochte bouwblokken in Friedrichstadt over de verschillende sociaal-economische groepen

	Absoluut		index	
	bij maximale kavelgrootte	bij minimale kavelgrootte	bij maximale kavelgrootte	bij minimale kavelgrootte
elite (1e erf)	13,4	0,0	3,6	0,0
hogere middenklasse (2e erf)	0,0	26,8	0,0	6,5
lagere middenklasse (3e en 4e erf)	131,6	157,9	35,4	38,3
onderklasse (5e en 6e erf)	227,2	227,2	61,0	55,2
<i>Totaal</i>	<i>372,2</i>	<i>411,9</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Tabel 7. Maximale en minimale omvang van de bevolking van de onderzochte bouwblokken in Friedrichstadt, uitgaande van 7 personen per huishouden

	Absoluut	
	bij maximale kavelgrootte	bij minimale Kavelgrootte
elite (1e erf)	94	0
hogere middenklasse (2e erf)	0	188
lagere middenklasse (3e en 4e erf)	921	1105
onderklasse (5e en 6e erf)	1590	1590
<i>Totaal</i>	<i>2605</i>	<i>2883</i>

Tabel 7 laat zien dat de totale bevolking van de onderzochte bouwblokken maximaal tussen de 2605 en 2883 mensen kan hebben bedragen, uitgaande van een gemiddeld huishouden van zeven personen. De schaarse bevolking van de buiten beschouwing gebleven bouwblokken kan niet substantieel hebben bijgedragen in deze schatting. De stadsstichting kon dus alleen maar slagen als een omvangrijke stroom migranten zich in de stad zou willen vestigen. De verhouding tussen de bevolking van het 1e en die van het 2e erf laat zich niet makkelijk vaststellen. Wanneer er geen huiskavels ter grootte van het 2e erf zouden zijn uitgegeven en alle beschikbare ruimte gebruikt zou zijn voor kavels van het 1e erf, dan kan deze groep uit ongeveer 94 personen hebben bestaan en 3,6% van de bevolking hebben omvat. Wanneer er anderzijds geen kavels van het 1e erf uitgegeven zouden zijn, dan kan de hogere middenklasse hebben bestaan uit ongeveer 188 mensen, ofwel 6,5% van de maximale bevolking. De lagere middenklasse kan 921 tot 1105 mensen hebben omvat en daarmee tussen de 35,4 en 38,3% van de totale bevolking hebben uitgemaakt. Tenslotte heeft ongeveer 1590 mensen de kavels van het 5e en 6e erf bevolkt, ofwel tussen 55,2 en 61% van de totale bevolking. Op grond van de ons bekende bronnen betwijfelen we of het gelukt is zoveel mensen te interesseren voor een nieuw bestaan in Friedrichstadt, met name waar het gaat om de bevolking van het 5e en 6e erf.

In tabel 8 hebben we de totale oppervlakte van de verschillende erven onderling vergeleken. Tussen de 3,6 en 6,5% van de bevolking bezat ongeveer 17% van de beschikbare grond in de vorm van het 1e of 2e erf. De lagere middenklasse, die maximaal ongeveer 38% van de bevolking uitmaakte, beschikte over iets minder dan 44% van de particuliere ruimte in de stad, terwijl de eenvoudige lieden, die maximaal 61% van de bevolking hebben uitgemaakt, ongeveer 38% van het grondoppervlak in bezit hadden.

Wanneer we ons resumerend nog even richten op de kaart en de ruimtelijke consequentie van de geplande verkaveling overzien, ontstaat een opmerkelijk gesegregeerd patroon. Van zuid naar noord worden de kavels kleiner. De allergrootste kavels grenzen niet aan de markt maar aan de haven, en de allerkleinste kavels worden van de rest van de nederzetting

gescheiden door de Middenburgwal. Het lijkt er dan ook op dat deze burgwal een rol heeft gespeeld in de segregatie van de stad. Ten zuiden van de Middenburgwal ontstond de kern van de stad en woonden de meer welvarende lieden die kennelijk gericht waren op de haven. Welke betekenis we moeten hechten aan de plaats van de Lutherse en de Remonstrantse kerk in de ruimtelijke segregatie van de stad, blijft onduidelijk. We mogen aannemen dat de verschillende geloofsgroepen zich het dichtst bij de eigen kerk hebben gevestigd.

De stadsplattegrond van 1851 bood ons de mogelijkheid om de gegevens over de grootte van de standaardkavels uit de stichtingsakte om te zetten in een ruimtelijk beeld. Daardoor was het mogelijk enig inzicht te verwerven in de theoretische uitgangspunten bij het plannen van een stad in het begin van de 17de eeuw. We nemen aan dat de planners zich hebben ingespannen om de inrichting van de nieuwe stad zo goed mogelijk af te stemmen op de beroepsmatige belangen van haar toekomstige bevolking. Daardoor kon ook indirect een uitspraak worden gedaan over de ideaal geachte relatieve omvang van de verschillende sociaal-economische groepen in een nieuwe stad. Het blijft een interessante vraag in hoeverre de beoogde bevolkingssamenstelling van Friedrichstadt een afspiegeling was van die in andere toenmalige handels- en nijverheidssteden in Europa.

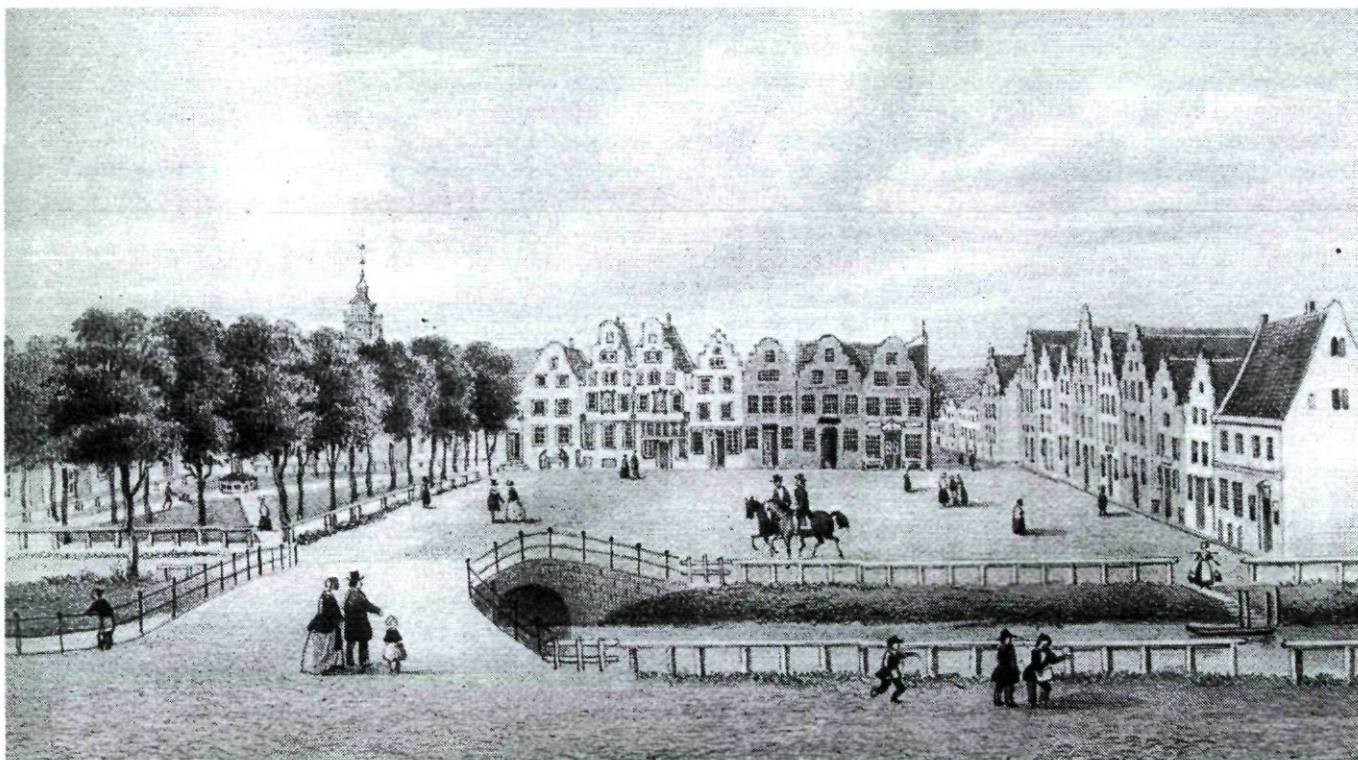
Besluit

Friedrichstadt werd gesticht ten behoeve van remonstranten die na de Dordtse Synode een nieuw bestaan wilden opbouwen buiten de Republiek. De stichting van de stad heeft meer omvat dan men tot nu toe op grond van de geïsoleerde bestudering van schriftelijke bronnen of de plattegrond heeft kunnen vaststellen. De belangen van de toekomstig bewoners en die van de landsheer van Sleeswijk-Holstein waren complex en uiteenlopend. Men heeft zorgvuldig nagedacht over de opzet van de nieuwe stad, die uiteindelijk ook in hoofdstructuur overeenkomstig het plan is uitgevoerd. Niettemin is Friedrichstadt nooit tot een bovenregionale handelsnederzetting uitgroeid, waarschijnlijk door een te beperkte instroom van arbeiders en handwerkslieden.

Hertog Friedrich III heeft een voorname, zo niet doorslagge-

Tabel 8. Verdeling van het grondbezit over de verschillende lagen van de bevolking

	absoluut in m ²		index	
	bij maximale kavelgrootte	bij minimale kavelgrootte	bij maximale kavelgrootte	bij minimale kavelgrootte
elite (1e erf)	14974	0	16,8	0,0
hogere middenklasse (2e erf)	0	14974	0,0	16,8
Lagere middenklasse (3e en 4e erf)	47056	47056	52,8	52,8
onderklasse (5e en 6e erf)	27018	27018	30,3	30,3
<i>Totaal</i>	<i>89048</i>	<i>89043</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Afb. 7. Gezicht op de markt. Uit: J. Tideman, *Frederikstad aan de Eider, en hare Hollandsche gemeente. Historische meedelingen omtrent beider stichting. Rotterdam 1852.*

vende rol gespeeld bij de oprichting van Friedrichstadt, maar hij was niet de enige die we verantwoordelijk houden voor het initiatief en de planning. Gezien de genuanceerde stichtingsakte en de op de toekomstige bewoners toegesneden wet- en regelgeving, stellen we vast dat er aan de uiteindelijk-akte uitgebreide onderhandelingen vooraf zijn gegaan.

Friedrichstadt werd gepland bij de uitwateringssluizen waardoor de in 1570 afgedamde Treene afwaterde op de Eider. De documenten die betrekking hebben op deze afdamming, bevatten geen aanwijzingen dat de landsheer al in 1570 heeft overwogen om bij deze dam een stad te stichten. Vooral geomorfologische factoren hebben in 1621 de locatiekeuze bepaald: de rivieren en uitwateringskanalen boden de kolonisten van begin af aan een zekere bescherming. Verder vormde ons inziens de nieuw te graven Middenburgwal een extra bescherming voor de kern en het meest rijke deel van de stad.

De landsheer had financiële en geopolitieke motieven voor de stichting van een nieuwe stad bij deze sluizen. Ten eerste kon hij op die plek vrij over de grond beschikken. Verder betekende de stichting van Friedrichstadt voor hem dat er bij de kwetsbaar gelegen Treenesluizen een bevolkingscentrum zou ontstaan waaruit middelen en mankracht geput konden worden ten behoeve van het onderhoud van de sluizen en de verdediging van de hertogelijke belangen ter plaatse. Tenslotte kon door de aanleg van een fort en een aantal bolwerken bij

de stad de machtspositie van de hertog aan de westkust van Sleeswijk-Holstein verder worden versterkt.

De schaal van de nederzetting werd bepaald door de fysieke kenmerken van de plaats die de hertog in de oprichtingsakte de stad had toegewezen. Niettemin hield men rekening met een verdere uitbouw van de stad. Die uitbouw, waaronder we ook de door de hertog toegezegde fortificatie rekenen, is niet gerealiseerd, waarschijnlijk doordat de instroom van nieuwkomers achter is gebleven bij de oorspronkelijke verwachtingen. Door een beroep op de ontbindende voorwaarden, kon de hertog met recht terugkomen op zijn aanvankelijke toezeggingen.

Men heeft de nieuwe nederzetting op een doelgerichte manier opgezet, waarbij niet alleen is nagedacht over de ruimtelijke inrichting, maar ook over de sociale verhoudingen. Dat geldt zowel waar het de absolute verdeling tussen de verschillende sociale groepen betreft, als de plaats waar men deze heeft willen huisvesten. Financiële sturingsinstrumenten werden ingezet om een ruimtelijke segregatie van de toekomstige bevolking tot stand te brengen. Deze segregatie heeft kennelijk in het denken van de vroege 17de eeuw een belangrijke rol gespeeld. Men heeft dit in de planning en inrichting van deze stad tot uitdrukking gebracht.

In het bovenstaande is een beeld geschetst van de wijze waarop remonstrantse vluchtelingen in het begin van de 17de

eeuw een poging hebben ondernomen om voor zichzelf een nieuwe en veilige nederzetting te creëren. We stellen vast dat de stichting en inrichting van Friedrichstadt overeenkomstig het oorspronkelijke plan is gelukt, zij het op een belangrijk onderdeel niet volledig. Met name het stadsdeel ten noorden van de Middenburgwal, daar waar de kleinste kavels waren gedacht, is nauwelijks ontwikkeld. De hoofdstructuur, zoals die tot uitdrukking komt in het stratenpatroon, die de stad bij de stichting heeft gekregen, is tot in de twintigste eeuw niet gewijzigd. Dat de nederzetting als bloeiende handelsstad niet is geworden wat men er van had verwacht, hing samen met omstandigheden die we moeten zoeken buiten de reikwijdte van de oorspronkelijke planning.

Friedrichstadt kan worden gezien als het product van een specifieke religieus-maatschappelijke bevolkingsgroep, met daaruit voortkomende doelen. Onze analyse laat de vraag onbeantwoord of de ruimtelijke en sociale kenmerken die men Friedrichstadt heeft willen meegeven, ook daadwerkelijk voortkwamen uit het specifieke religieuze gedachtegoed van remonstranten. We hebben echter geen reden gevonden om de denkbeelden over maatschappelijke geleiding, ruimtelijke segregatie en de wijze waarop men deze heeft willen vormgeven, toe te dichten aan de religieuze opvattingen van deze groep. Eerder zijn we geneigd de denkbeelden zoals die in Friedrichstadt vorm hebben gekregen, in verband te brengen met de vooraanstaande maatschappelijke positie die de remonstrantse initiatiefnemers in Holland al bekleedden. Of om het scherp te formuleren: de handelsnederzetting Friedrichstadt was een regentenplan, dat mislukte door te weinig voeding van onderop.

Noten

- 1 Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford 1995.
- 2 Raadspensionaris van Oldenbarnevelt, praktisch staatshoofd, was enkele dagen eerder onthoofd. Hij werd gezien als beschermer van het remonstrantse kamp, hoewel hij zich de jure niet inliet met de religieuze tegenstelling. B. Tideman, *Overzicht van de Geschiedenis der Remonstranten*. Amsterdam 1897. O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1986, pp. 182-202. Vergelijk P.H. Winkelman, *Remonstranten en katholieken in de eeuw van Hugo de Groot*, Nijmegen 1945. H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, Amsterdam 1876, deel III.
- 3 In Antwerpen werd gesproken met regeringsvertegenwoordigers van de hertog. Ook in het Franse Saint-Germain-en-Laye werd over vestigingsvoorwaarden onderhandeld. Ook namen de remonstranten poolshoogte in Keulen. Een deel van het remonstrantse gezelschap vertrok in 1622 uit Antwerpen om zich in Rouaan in Frankrijk te vestigen. P.H. Winkelman 1945. C.D. Sax, *Carolus Niëllius*. 1896, p. 132: Na 1619 zagen de remonstranten uit naar plaatsen in het buitenland waar ze vrijelijk godsdienst konden uitoefenen. In de Duitse grenslanden zoals Bentheim en Steinfurt werd dit geweigerd. Wel kwamen er uitnodigingen uit Stade en Glückstadt. Zie ook Adolf Jürgens, *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, Berlijn 1914.
- 4 Gedurende zijn bestuursperiode heeft Friedrich III vele initiatieven ontplooid om zijn inkomsten substantieel te vergroten. E. Waschinski, 'Zur Finanzpolitik der Herzöge von Holstein-Gottorf',

in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 73, 1949 pp. 298-312. W. Stephan, 'Die zur Erschließung des Levante-Handels von dem Gesandten Gottorfs Dr. Cornelius Vinck 1622/23 unternommene Reise nach Südfrankreich, Italien und Algier', in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 60, 1931 pp. 72-95. Fritjof Löding, 'Merkantillistische fürstliche Handelspolitik am Beispiel der Gründung von Friedrichstadt', in: *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 18, 1981 pp. 20-36.

- 5 De nieuwe nederzetting zou als entrepot goede zakelijke perspectieven bieden. Adolf van Gottorf (vader van Friedrich III) had zichzelf in dienst van de Spaanse koning gesteld. Er werden uitwijkhavens gebruikt zoals Emden en Hamburg. Na de alteratie richtte de Sleeswijkse handel zich meer en meer op Amsterdam. Jürgens gaat in op de diplomatieke inspanningen van Friedrich III om goede passen voor de inwoners van Friedrichstadt te verkrijgen, maar meldt tevens dat een aantal schippers ontevreden was met de regelingen die de hertog wist te treffen. Ze vertrokken naar Glückstadt waar ze worden uitgerust met Deense en Schotse passen die kennelijk meer bescherming boden tegen de Duinkerker kapers. De wijze waarop de handel op Holland gestalte kon krijgen, werd indirect gesteund door de Spaanse admiraliteit in Duinkerken. Zie A. Jürgens 1914, p. 187 e.v. Vergelijk F. Löding 1981. Vergelijk ook F. Pont, *Friedrichstadt a.d. Eider, Holländische Kolonisation an der Eider und die gottorpische Handelspolitik in den letzten dreißig Jahren des Spanisch-niederländischen Krieges*, Friedrichstadt 1913, Bd. I, pp. 32-34.
- 6 Christian IV claimde bijvoorbeeld bij voortduring bezittingen in de omgeving van Schwabstedt en poogde in 1615 zijn invloed uit te breiden door de stichting van Glückstadt aan de Elbe ten noordwesten van Hamburg. Hermann Kellenbenz, *Holstein-Gottorf, eine Domäne Schwedens. Ein Beitrag zur Geschichte der norddeutschen und nordeuropäischen Politik von 1657-1675*. Leipzig 1940. Klaus-Peter Reumann, 'Die Grund- und Gerichtsherrschaft des Schleswiger Domkapitels von 1542 bis 1658', in: *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Reihe 1 Bd. 22*. Flensburg 1969. Mathias Hattendorf, 'Die swedische liegen alhier gegenüber' - das holsteinische Glückstadt als Ausgangspunkt dänischer Außenpolitik zwischen 1630-1648', in: *Die Schweden in Stade in krig mo Frieden*, Stade 1984, pp. 47-84.
- 7 Rolf Kuschert, 'Landesherrschaft und Selbstverwaltung in der Landschaft Eiderstedt unter den Gottorfern (1544 bis 1713)' in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 78, 1954, p. 51-52. Vóór 1452 hadden de Friezen een beperkte afhankelijkheidsrelatie met de Deense koning. Na het midden van de 16de eeuw oefenden de hertogen van Gottorf de landsheerlijke macht uit aan de westkust van Sleeswijk-Holstein. 'Dabei blieb ihre eigentümliche Sonderstellung in Recht und Verwaltung durchaus erhalten. Zur Begründung der Privilegien verwies man auf die Belastung der Marschbewohner durch ihren Kampf mit dem Meer.' Alle opvolgende landsheren moesten deze privileges bevestigen. Op 6 september 1616 deed Friedrich III dat. De invloed van de landsheer beperkte zich tot het bewaken van zijn financiële belangen. Vooral in de herfst en winter verhinderde de ontoegankelijkheid van het gebied de uitoefening van ieder centraal gezag.
- 8 Zie Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH) abt. 7. nr 5524, en Hendrik Cornelius Rogge, *Bibliothek der Remonstrantsche geschriften*, Amsterdam 1863, pp. 140 e.v.
- 9 Uit de literatuur is bekend dat ook na 21 oktober 1620 nog gunsten werden geregeld. Vergelijk bijvoorbeeld C.D. Sax 1896, p. 132 e.v.: Op 6 april 1621 begaven Niëllius en Loman zich op weg (vanuit Antwerpen) en op de 24ste kwamen ze in Tonningen aan. Op 4 of 5 mei werden ze op Gottorf ontvangen. Ze deden uitvoerig verslag van de toestand van de remonstranten en vroegen nadere inlichtingen. Er volgen onderhandelingen over geloofsverschillen met de

- lutheranen. Na overleg ging Friedrich III akkoord met eisen en voorwaarde. Latere versies van de formele stichtingsakte van 21 oktober 1620 hebben wij in de archieven niet aangetroffen. Er is echter geen reden om te veronderstellen dat de akte op voor dit verhaal essentiële punten na oktober 1620 gewijzigd is. Aanpassingen moeten er echter zijn geweest, want in de hier bestudeerde versie zijn de namen van de personen bij wie men zich moest vervoegen en afdrachten diende in te lossen, nog niet ingevuld.
- 10 LASH, Abt. 400.1 Inv. nr. 136, fol 55-62. Amendementen of aanvullingen op deze akte van later datum zijn hier buiten beschouwing gebleven. Op grond van de onderzochte akte heeft de stad haar vorm gekregen. De aanvullende afspraken hebben vooral betrekking op religieuze zaken en tasten het wervende karakter van de akte niet aan.
  - 11 De remonstranten zelf waren niet onverdeeld gelukkig met de exclusieve positie van vrijheid van godsdienstuitoefening. F. Löding 1981, p. 27, merkt op dat de directeurs van de remonstrantse broederschap al ras ontdekten dat niet religieuze vrijheid bij Friedrich III voorop stond maar handelspolitieke overwegingen en dat heeft ze terughoudend gemaakt. Pas nadat Friedrich III (aanvullend op deze akte) ook de Mennonieten godsdienstvrijheid beloofd had, gaven de directeurs officieel toestemming aan hun geloofsgenoten zich in Friedrichstadt te vestigen. Op dat moment werd er al 9 maanden gebouwd. Vergelijk ook W.F. Schnoor, *Die rechtliche Organisation der religiösen Toleranz in Friedrichstadt in der Zeit von 1621 bis 1727*, Husum 1967.
  - 12 De raad van de stad bestond uit drie personen die door Friedrich III werden geselecteerd. Zij kozen op hun beurt drie anderen, welke zes nog eens drie personen mochten kiezen. Deze negen vroedschappen konden meer raadslieden kiezen naar behoefte en aantal inwoners. Jaarlijks nomineerden de raadsleden een dubbel getal burgemeesters en schepenen waaruit Friedrich III zijn keuze zou maken.
  - 13 Personen in andere openbare functies werden door de stadhouder en burgemeesters benoemd.
  - 14 Guus J. Borger, 'Das Newwerck bey Coldenbuttell. Die hydrologischen Folgen der Abdämmung der Treene im Jahre 1570', in: Anke Wesse (ed.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Festschrift für Michael Müller-Wille*, Neumünster 1998, pp. 91-110. Zie ook Christian Eckermann, 'Die Eindeichungen südlich von Husum, in Eiderstedt und Stapelholm', in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 23, 1893, p. 50 e.v.; en: Friedrich Müller, & Otto Fischer, *Das Wasserveresen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste III. Teil: Das Festland*, Bd. 3: Eiderstedt, Berlin 1956.
  - 15 Harry Schmidt, *Bilder aus der Stadt Friedrichstadt a.d. Eider. Zur 300. Jahrfeier der Gründung*, Friedrichstadt 1921. Schmidt citeert correspondentie tussen de toekomstige inwoners en Friedrich III uit december 1619. Daarin wordt gemeld dat de Deense koning van plan zou zijn om tussen de haven van Tönning en de op te richten stad een tol aan te leggen. Als dat waar zou zijn, wordt Friedrich III geadviseerd een andere locatie voor de stad te zoeken. Schmidt meldt tevens dat men voor de vestiging nog twee andere locaties op het oog had, namelijk het dorp Grönswort bij Husum of de omgeving van de Meggersee. Veel documenten zijn in WOII verloren gegaan, toen het Staatsarchief van Sleeswijk-Holstein in Kiel was gevestigd. De correspondentie die Schmidt hier citeert, hebben wij niet meer kunnen vinden.
  - 16 Op 21 september 1621 werd de eerste steen gelegd voor het huis van Willem van den Hove. F. Pont 1913, p. 7.
  - 17 In de akte van 1620 is nog niet ingevuld wie de inventarisatie van de kavels voor zijn rekening zou nemen en wie het entreegeld zou innen. F. Pont 1913, p. 47, noemt die personen wel: Jan Gerrits, burgemeester van Tönning en Caspar Moldinet. Daaruit moeten we concluderen dat er latere kopieën van de stichtingsakte zijn geweest.
  - 18 Deze huizen zouden tegen een lening worden gebouwd, want het bedrag diende in redelijke en draaglijke termijnen te worden afbetaald.
  - 19 Ook later zijn plannen gemaakt om Friedrichstadt van een vesting te voorzien. Bekend is onder meer het plan van Zacharias Wolf uit 1715, dat lijkt voort te borduren op schetsen die dateren uit 1686. Zie ook Harry Schmidt, *Friedrichstadt, Vergangenheit und Gegenwart*, Husum 1957, pp. 25, 29.
  - 20 Overigens konden stadhouder en regenten inwoners vrijstellen van die eerste afdracht van onroerend goed belasting. Wanneer iemand de eerste 'omslach' had betaald en bij de tweede in gebreke bleef, vervielen de geïnde penningen aan de stad.
  - 21 In Husum rekende men de roede (16 voet) op 4,7318 meter en in Eiderstedt mat een roede van 16 voet 4,7751 meter. Zie Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, *Kleines Lexicon alter schleswig-holsteinischer Gewichte, Maße und Währungseinheiten*, Neumünster 1990, p. 52-53. De Rijnlandse roede was 3,7674 meter.
  - 22 De oudst bekende topografisch nauwkeurige kaart dateert uit 1851. Ze is gemeten en getekend door J. Jansen om de omvang van de schade te inventariseren van het Deense bombardement, dat duurde van 29 september tot 4 oktober 1850. Zie ook: J. Tideman, *Fredrikstad aan de Eider, en hare Hollandsche gemeente. Historische meedelingen omtrent beider stichting*, Rotterdam 1852. Tideman heeft deze kaart als bron gebruikt voor zijn publicatie en vertaalde de maten naar 'Friedrichstadtse roeden'.
  - 23 Er zijn wel enkele schetsen en tekeningen uit de beginperiode van Friedrichstadt bekend, zoals die van Johan Meijers in C. Danckwerth, 'Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogtümer Schleswig und Holstein, 1652', in: *Faksimileausgabe der Meyer'schen Karten mit einer Einleitung von Chr. Degn*, Hamburg-Bergedorf 1963. Maar vergelijking van deze plattegronden met de topografisch nauwkeurige uit 1851 bracht vele onnauwkeurigheden aan het licht en maakt ze voor deze exercitie ongeschikt. Anderzijds bleek dat de hoofdstructuur van de nederzetting (bebouwing en stratenpatroon) in 1851 niet of nauwelijks afweek van die van omstreeks 1650.
  - 24 Verondersteld wordt wel, dat op de bouwblokken langs het oostelijk uitwateringskanaal kleine woningen werden gevestigd. De noord-zuid lopende straat langs de blokken 1, 5 en 12 heette oorspronkelijk 'In den Tenten'. De afweging om de genoemde blokken niet verder bij de projectie te betrekken, is ook ingegeven door de kaarten van de stad uit 1649, 1668 en 1699 (Zie Harry Schmidt 1957, pp. 25, 27, 29). Op deze kaarten zijn de bouwblokken 2 t/m 6, 9 t/m 13 en 16 t/m 18 weliswaar niet topografisch nauwkeurig weergegeven, maar wel duidelijk herkenbaar en te herleiden. Overige bebouwing is in de vroege 17e eeuw niet aanwezig of met weinig overtuiging te relateren aan de kaart uit 1851.
  - 25 Volgens artikel 10 van de stichtingsakte waren de regenten bevoegd om de aanleg van straten, markten, grachten en dergelijke te regelen.
  - 26 F. Pont 1913, p. 31. Willem van den Hove, een van de initiatiefnemers en financiers van de stichting van de stad, was in het bezit van een kavel op de hoek Voorburgwal-Binnenhaven. Het stadspaleis van Friedrich III werd gebouwd in bouwblok nummer 2.
  - 27 Heinrich Erler, *Friedrichstadt. Eine holländische Gründung zwischen Eider und Treene*, Heide 1993, 5. Auflage, pp. 74-75.